

Pieter VerLoren van Themaat

16 maart 1916 – 4 juli 2004

Herdenking door P.J.G. Kapteyn

Op 4 juli 2004 overleed te Utrecht, op 88-jarige leeftijd, Pieter VerLoren van Themaat, sinds 1974 lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Pieter VerLoren van Themaat werd op 16 maart 1916 in Rotterdam geboren als op één na oudste zoon van een civiel ingenieur die bij Rijkswaterstaat werkte. Reeds spoedig na zijn geboorte verhuisde het gezin naar Nijmegen, waar hij al op vierjarige leeftijd zijn moeder verloor. Dit gebeurde vlak voor de verhuizing naar het door Grandpré Molière, een studiegenoot van zijn vader, gebouwde huis in Berg en Dal. Hij groeide er aanvankelijk met zijn drie broers op, terwijl twee zusters van zijn vader om beurten zo goed mogelijk de moederlijke zorg voor het gezin op zich namen, tot zijn vader vijf jaar later hertrouwde. Na het behalen van het eindexamen gymnasium β in 1934 op het Nijmeegse gymnasium, wilde hij eigenlijk architect worden. Hij was echter zo diep onder de indruk geraakt van de economische crisis die in de jaren dertig Europa en ons land teisterde, dat hij zich een loopbaan wenste die meer mogelijkheden zou bieden bij te dragen aan het scheppen van maatschappelijk voorwaarden, waardoor dergelijke crisissen zo niet voorkomen dan toch getemperd zouden kunnen worden. Hij koos daarom voor een rechtenstudie in Leiden waar hij in 1939 de meesterstitel behaalde. Met de Leidse hoogleraar volkenrecht B.M. Telders maakte hij een afspraak om bij hem te promoveren over een onderwerp van internationaal belastingrecht.

Tijdens de oorlog was hij verbonden aan het Rijksbureau voor IJzer en Staal en zette hij zich aan het schrijven van zijn dissertatie. In 1942 trouwde hij met Marijke Losecaat Vermeer met wie hij meer dan 60 jaar lief en leed zou delen. Op 2 april 1946 promoveerde hij cum laude te Leiden bij E.M. Meijers die de taak had overgenomen van zijn – vlak voor de bevrijding in Bergen-Belsen overleden – door hem zo bewonderde promotor Telders. Het aan diens nagedachtenis opgedragen proefschrift is getiteld *Internationaal Belastingrecht – een studie naar aanleiding van literatuur en verdragen over de uitschakeling van dubbele belasting* (1946). Op voorspraak van Meijers was hij inmiddels in dienst getreden bij het ministerie van Economische Zaken. Daar werkte hij achtereenvolgens onder de ministers Vos, Huysmans, Van den Brink en Zijlstra. Gedurende die jaren was hij, op het laatst als directeur ordeningsvraagstukken, nauw betrokken bij de totstandkoming van belangrijke naoorlogse economische wetten, zoals de *Wet op de bedrijfsorganisatie* (1950) en de *Wet economische mededinging* (1956).

In mei 1958 vertrok hij naar Brussel waar de Commissie van de zojuist opgerichte Europese Economische Gemeenschap hem op aanbeveling van de Nederlandse Commissaris Mansholt op de belangrijke post van directeur-generaal concurrentie (DG IV) had benoemd. Aan dat directoraat-generaal waaronder niet alleen het kartelbeleid, maar ook harmonisatie van wetgeving, dumping, steunverlening en belastingen vielen, gaf hij meer dan negen jaar leiding. Daar was hij in samenwerking met de Europese Commissaris Von der Groeben de stuwende kracht achter de totstandkoming van de fameuze verordening nr.17 die meer dan 40 jaar aan het kartelbeleid van de E(E)G ten grondslag zou liggen en pas onlangs, op 1 mei 2004, is vervangen door een nieuw regiem (Verordening nr. 1/2003).

In september 1967 werd hij benoemd tot hoogleraar in het sociaal-economisch recht aan de Rijksuniversiteit van Utrecht. Het was de eerste leerstoel in Nederland in wat nu economisch publiekrecht heet. Tot zijn leeropdracht behoorden ook het Europese en internationale economische recht. Hij was een veeleisend docent. Vooral de uitblinkers onder de studenten wist hij te boeien. Voor hen was hij een leermeester aan wie zij in hun ontwikkeling tot jurist veel te danken hebben. Ik telde acht promoties waarin hij als (mede)promotor optrad. Zeven van die promovendi zouden het later tot hoogleraar brengen. Het professoraat gaf hem de gelegenheid zich ten volle aan wetenschappelijk onderzoek te wijden en zijn internationale contacten verder uit te breiden.

In 1981 bereikte hij de (enkele jaren tevoren van 70 tot 65 jaar teruggebrachte) pensioengerechtigde leeftijd. Zijn op 10 september van dat jaar uitgesproken Utrechtse afscheidsrede bevatte onder de titel 'Werkelijkheid, Kunst en Wetenschap' speelse beschouwingen over enkele moderne ontwikkelingen in beeldende kunst, recht en wetenschappen, waarin hij een aantal verrassende dwarsverbanden legde tussen deze drie terreinen van creatief menselijk handelen.

Emeritaat betekende niet het einde van zijn loopbaan. In het jaar waarin hij het hoogleraarsambt neerlegde, was Griekenland tot de Europese Gemeenschappen toegetreden en achtte men het billijk een vijfde post toe te voegen aan de vier posten van advocaat-generaal die bij het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen voor de grote lidstaten plachten te zijn gereserveerd. Deze vijfde plaats werd bij toerbeurt bestemd voor een jurist uit een van de kleinere lidstaten. Nederland was het eerst aan de beurt en in VerLoren beschikte de Nederlandse regering over een kandidaat van allure. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de regering hem in 1981 voordroeg als lid van het Hof van Justitie in de functie van advocaat-generaal. Een functie die hij tot 1985 zou vervullen.

Als advocaat-generaal stond VerLoren bekend om zijn doorwrochte conclusies, al zullen die sommige, op praktische oplossingen gespitste rechters wel eens hebben doen zuchten. 'His analyses were never restricted to the mere wording of the rules at issue, but extended to the underlying economic and social context and to the intrinsic tension between economics and law, where it is necessary to qualify economic phenomena in legal terms.' Aldus de advocaat-generaal en oud-leerling Geelhoed in zijn herdenkingstoespraak tijdens de plechtige zitting van het Hof op 7 maart 2005. Vooral op het terrein van het communautaire mededingingsrecht in ruime zin, zal het Hof profijt hebben getrokken van zijn moeilijk te evenaren kennis en inzicht in deze materie.

Zowel tijdens als na zijn vertrek uit Luxemburg besteedde VerLoren als een van de twee rapporteurs veel tijd en energie aan het werk van de in 1979 door de International Law Association (ILA) opgerichte commissie ter bestudering van de juridische aspecten van een inpassing van de ontwikkelingslanden in de internationale economische orde. Met enthousiasme zette hij zich aan deze taak en mede dankzij zijn inzet kon de ILA in 1986 de *Seoel Declaration on progressive development of principles of public international law relating to a New International Economic Order* aanvaarden. Daarin bereikten volkenrechtsjuristen uit zowel economisch ontwikkelde als minderontwikkelde landen voor het eerst overeenstemming over de uitgangspunten voor een geïntegreerde benadering van milieubescherming, armoedebestrijding, bevordering van economische ontwikkeling en respect voor mensenrechten in de wereld.

VerLoren's belangstelling voor Europees en nationaal economisch recht verflauwde overigens niet. In 1987 verzorgde hij evenals in vorige drukken de hoofdstukken over het materiële recht voor de vierde geheel herziene druk van de *Inleiding tot het Recht van de Europese Gemeenschappen* en in 1995 bewerkte hij in de daarop volgende druk nog het hoofdstuk over de grondbeginselen van de Europese Gemeenschap en de epiloog over de vooruitzichten tot 2000. Vermeld zij ook het samen met T. Ottevanger in 1992 uitgebrachte preadvies voor de Vereniging Handelsrecht over *Concentraties en joint ventures*. Zoals M.R. Mok constateerde in het Juristenportret dat hij in R.M. Themis van VerLoren schetste, is dit preadvies van grote betekenis geweest als wegbereider van de opnemings van bepalingen over concentratietoezicht in de Nederlandse *Mededingingswet*. Voorts publiceerde hij nog vele artikelen in Nederlandse en buitenlandse juridische tijdschriften. Daaronder nog in 2002 *Een pleidooi voor een Europese vennootschapsbelasting*, dat hij op verzoek van ons medelid Geppaert voor het *Weekblad voor Fiscaal Recht* schreef.

Met ontwikkelingen op het terrein van de Europese integratie bleef hij zich intensief bezighouden, zoals mag blijken uit een reeks van ingezonden stuk-

ken in NRC/Handelsblad en uit zijn deelnemen aan openbare hoorzittingen van de Tweede Kamer. Tot in de laatste maanden van zijn leven volgde hij gepassioneerd alles wat zich in en rondom de Europese Unie afspeelde: postuum verscheen in 2004, in het juli/augustus nummer van *SEW*, tijdschrift voor Europees en economisch recht, een blad waarvan hij vrijwel sinds de oprichting in 1952 achtereenvolgens redacteur, hoofdredacteur en erehoofdredacteur was geweest, een bijdrage getiteld 'Acht stellingen voor de bijdragen van kabinet en politieke partijen aan de verkiezingscampagne voor het Europese Parlement'.

Van praktijkjurist met een diepgaande wetenschappelijke belangstelling voor het rechtsgebied waarop hij werkzaam was, tot rechtswetenschapper met een warme belangstelling voor praktische vragen op het door hem mede tot ontwikkeling gebrachte rechtsgebied, zo zou men VerLoren's loopbaan kunnen karakteriseren. Zijn benadering van het recht, begrijpelijk voor iemand die zijn ganse leven zo sterk in architectuur geïnteresseerd is gebleven, kenmerkt zich door een haast bouwkundige visie. Al in de inleiding tot zijn dissertatie bediende hij zich van een bouwkundige metafoor: het bouwwerk der dubbele belastingverdragen waarin hij de lezer rondleidt en hem aspecten doet ontwaren die zelfs vakmensen van buiten af veelal niet opmerken. Hij zou zijn gehele leven blijven zoeken naar bouwstenen, grondslagen, structuren en ontwikkelingslijnen in het recht. Bouwkunst houdt zich immers, zo zei hij, evenals het recht bezig met de vormgeving aan de ruimte waarin wij leven en werken.

Om die taak op het terrein van zijn leeropdracht te kunnen vervullen was interdisciplinaire samenwerking met economen, maar ook met andere disciplines van groot belang. Maar allereerst diende men orde in eigen huis te scheppen, zo stelde hij in zijn Utrechtse intrede. Begrijpelijk, want het ging hier om een zeer complexe materie. Sommigen betwijfelden zelfs of de afzonderlijke beoefening van het in Utrecht gedoeerde vak wel iets zou kunnen opleveren bij gebrek aan wezenlijke eenheid van de daaronder vallende materie. VerLoren nam de handschoen op en ontvouwde in zijn oratie over *Het coördinatiebeginsel als coördinerend beginsel van het sociaal-economisch recht* (1968) zijn voornemens.

Als onderzoeksobject diende het sociaal economisch recht, nu veelal economisch publiekrecht genoemd, beter te worden afgebakend. Onderzoek van de talrijke voorschriften volgens een eenvormig schema diende te worden geëntameerd. Dat zou met name zichtbaar kunnen maken wat aan deze voorschriften gemeenschappelijk is en de coördinatie van de verschillende voorschriften vereenvoudigen. Bepaalde gemeenschappelijk aspecten die zijn vakgebied

onderscheidden, haalde hij naar voren aan de hand van de categorieën kwantiteit, plaats en tijd. Voorts wees hij op het coördinatiebeginsel van het sociaal economisch recht dat in verbinding met de specifieke doeleinden van dat recht leidt tot een afbakening van zinvol in onderlinge samenhang te behandelen voorschriften. Ook onderstreepte hij, onder verwijzing naar de uitwerking die van Binsbergen daaraan in 1963 in zijn Utrechtse inaugurele rede ('Integratie een revolutie?') voor het strafrecht gaf, het belang van de beginselen van vrijheid, gelijkheid en solidariteit. VerLoren zou voor deze beginselen, door W. van Gerven later de drie 'groeipolen van het economisch recht' genoemd, een belangrijke plaats inruimen in zijn verdere studie van het internationaal economisch recht.

Twee belangrijke activiteiten markeerden die eerste jaren in Utrecht. Allereerst trad hij op uitnodiging van Von der Groeben, met wie hij sinds de tijd bij de Commissie goed bevriend was gebleven, toe tot een 'Arbeitsgemeinschaft' van het centrum voor interdisciplinair onderzoek van de Universiteit van Bielefeld. In 1972 bracht deze werkgroep een vermaarde studie uit over de samenhang tussen de politieke, economische en juridische aspecten van het integratieproces (*Ziele und Methoden der europäischen Integration*, 1972). Voorts redigeerde hij in opdracht van de Europese Commissie een rechtsvergelijkende studie over het economisch recht van de lidstaten. Voor de onderlinge coördinatie tussen de rapporteurs uit de verschillende lidstaten maakte hij gebruik van een enigszins aangepaste versie van de planningstypologie uit een door J. Zijlstra in 1964 voor de Commissie vervaardigd rapport (*Economische politiek en concurrentie problematiek in de EEG en de lid-staten*, Serie concurrentie, nr. 2 Brussel 1966). Met een door hem geschreven syntheserapport dat hij beschouwde als het juridisch complement van Zijlstra's rapport, werd dit onderzoek afgesloten (Serie concurrentie – Harmonisatie van wetgeving, nr. 20, 1973).

Zoals Barents opmerkt in zijn voorwoord tot de afscheidsbundel die in 1982 aan de scheidende hoogleraar onder de trefzekere titel *In Orde* werd aangeboden, maakte de juridische 'vertaling' van de planningstypen van Zijlstra het tot dan toe braakliggend terrein van de instrumenten van de economische politiek, ook voor juristen toegankelijk. Zij vormde de kern van zijn magistrale hoofdstuk over de sociaal-economische beginselen van de Europese Economische Gemeenschap in de *Inleiding tot het Recht van de Europese Gemeenschappen*, waarvan de Nederlandse versie voor het eerst in 1970 en de Engelse voor het eerst in 1973 verscheen.

Een zwo-subsidie stelde hem in 1974 in staat een werkgroep van Utrechtse en Leidse juristen te vormen die met medewerking van enkele economen,

waaronder J. Tinbergen, een omvangrijk rechtsvergelijkend literatuuronderzoek instelde, ditmaal van een groot aantal internationale economische organisaties. Het resulteerde in 1976 in de publicatie van het eerste deel van *Studies over Economisch Recht* en in een Akademiemededeling, getiteld *De taak van de rechtswetenschap bij de planning van internationale economische integratie*, waarin hij in een diepgravend rechtswetenschappelijk betoog zijn opvattingen uiteenzette over de mogelijkheid van internationale economische integratie en de daarbij te volgen methoden en technieken. Daarop verscheen in 1979 als Tweede Deel van de Studies, de door hem zelf geschreven *Rechtsgrondslagen van een nieuwe internationale economische orde*, waarvan de Engelse versie in 1981 verscheen onder de titel *The changing structure of economic law: a contribution of legal history, of comparative law and general legal theory to the debate on a new international economic order*. In dit magnum opus ontwerpt hij op grond van rechtsvergelijkend onderzoek, aangevuld met rechtshistorisch en rechtssystematisch onderzoek, een verklaringskader van de basisbeginselen van het internationaal economisch recht.

Het aldus gevonden schema voor een algemene leer van het internationaal economisch recht bleek niet alleen bruikbaar voor een verklarende analyse van de voornaamste rechtsgrondslagen van het Europees gemeenschapsrecht (*Economisch grondslagenrecht van de Europese gemeenschappen*, Liber Amicorum Josse Mertens de Wilmars 1982), maar kon ook een verhelderend licht werpen op de ontwikkeling van het Nederlands economisch recht (*Economisch recht, sociaal recht en economische orde*, preadvies voor de Vereniging voor Arbeidsrecht 1981).

In 1988 volgde de Akademiemededeling *Economie, gezien door juristen*. Zij bevat onder meer beschouwingen over de verschillende manieren waarop juristen afhankelijk van hun rol met economie te maken krijgen, aan de problemen die zich daarbij voor kunnen doen en aan de wijze waarop zij daarmee om gaan en zouden moeten omgaan. Hij kon daarbij voortbouwen op een levenslange ervaring van samenwerking met economen en van omgang met economische orderingsvraagstukken. De grote variatie aan aangesneden onderwerpen maakte het voor zijn toehoorders, zo herinner ik mij, niet gemakkelijk zijn betoog te volgen. Door te weinig aandacht voor het verschil tussen het gesproken en het geschreven woord bemoeilijkte hij wel vaker de door hem zo gaarne gezochte discussie. Evenals zijn eerdere mededeling aan de Akademie blijkt ook deze bij lezing een schat aan waardevolle inzichten en interessante vergezichten te bevatten. Zij laat zien hoezeer hij erin was geslaagd de complexe materie van zijn vakgebied, inclusief de internationale dimensies daarvan, te analyseren, te ordenen en te verklaren met behulp van

rechtshistorisch, rechtsvergelijkend, rechtssystematisch en interdisciplinair onderzoek.

Piet VerLoren laat ons op het terrein van het economische recht een omvangrijk en diepgravend oeuvre na waarop nog vele jaren zal kunnen worden voortgebouwd. Hoezeer vooral internationale economische orderingsvraagstukken hem ter harte zijn blijven gaan, blijkt uit zijn genereuze schenking aan het Utrechts Universiteitsfonds die de oprichting van het Fonds Internationaal Economisch Recht aan de Utrechtse rechtenfaculteit mogelijk heeft gemaakt. Het fonds heeft tot doelstelling een bijdrage te leveren aan onderwijs en onderzoek op het terrein van het internationaal economisch publiekrecht.

In alle functies die hij bekleedde dwong hij bewondering af door zijn concentratievermogen, zijn denkkraft, zijn inventiviteit en zijn scherpe inzicht. Hij kon zonder aanzien des persoons heel kritisch zijn over opvattingen van anderen, maar werd daarbij nooit cynisch of sarcastisch. Zijn leerlingen, vrienden en collega's zullen zich hem vooral herinneren als iemand achter wiens soms hoekig optreden een hartelijk mens school met een veelzijdige belangstelling die niet beperkt bleef tot juridische en maatschappelijke vraagstukken. Zo was hij een groot liefhebber van de natuur, maar ook van de schone kunsten, dit laatste met een passie voor vormen van moderne architectuur en beeldende kunst.